

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜNEL MƏHƏMMƏD QIZI BAYRAMOVA

ŞƏKİL VƏ MƏNACA SÖZ QRUPLARI
(İTALYAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)

5704.01- Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İdris Əziz oğlu Abbasov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici dillər və onların tədrisi metodikası kafedrası.**

Müdafiə “ 21 ” 06 2016-cı il tarixdə saat “ ” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, “söz bir leksik-semantik sistem vahidi kimi reallığı əks etdirir və bu nöqteyi-nəzərdən söz sistemləri dünyanın sistemliliyinin əksi sayıla bilər”¹. Bu mənada təsadüfi deyil ki, dünyanın dil mənzərəsi sahəsində son dövrlərdə xüsusilə artan araşdırmalarda leksikanın tədqiqi xalqın “ruh”unun kodlaşmış “pasport”u, “kimlik vəsiqəsi” statusunda nəzərdən keçirilir², dilin semantik sistemi dil daşıyıcıları kollektivinin şüurundakı dünya mənzərəsinin inikası vasitələrindən” biri kimi dəyərləndirilir. Bu mənada bu və ya digər dilin semasioloji söz qruplarının tədqiqi həmin dil daşıyıcıları kollektivinin mental “kimliyi” haqqında ilkin məlumat əldə edilməsinə yardım edir. Bu səpkili araşdırmanın müqayisə zəmininə aparılması isə əldə edilən elmi nəticələrin ümumilikdə daha fərqli və yüksək göstəricilər ilə seçilməsini təmin edir. Bu mənada heç şübhəsiz ki, italyan və Azərbaycan dillərinin semasioloji söz qruplarının müqayisəli təhlilinin mühüm aktuallıq kəsb etdiyi danılmazdır. Belə ki, müqayisə zəminində ortaya çıxan sinonim cərgə daxili konnotasiyanın paylanması spesifikası ilə bağlı məlumatlar, sinonim-antonim bloklarının tərtibi modellərində özünəməxsusluq, həmçinin semantik şaxələnməni şərtləndirən metaforik kodlaşma modellərindəki oxşar və fərqli cəhətlərlə bağlı informasiya kontrastiv semasiologiya, dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi işi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İtalyan dilinin semantik formalarını digər dillərlə müqayisəli şəkildə araşdırmış tədqiqatçılar da buradakı sinonim cərgə modellərinin xalqın etnopsixologiyası, dünyagörüşü, etik-mənəvi prioritetləri ilə diktə edildiyini müəyyənləşdirmişlər³. Konkret olaraq, Azərbaycan və italyan dillərindəki günah konseptinə daxil olan sinonim cərgələrdəki dil mənzərəsi fərqliliyini,

¹ Г. В. Степанова, А. Н. Шрамм Введение в семасиологию русского языка, 72 с., Калининград КГУ 1980 http://jgreenlamp.narod.ru/step_ch2_a.htm

² Ильинская Т.Н., Семёнова Е.А. Лексикографирование языковой картины мира в новом типе словаря синонимов французского языка // Язык и культура. Томск: ТГУ, 2009. № 3 (7). С.20-28. <http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000349304/07/image/07-020.pdf>; П.И. Хашимов Семантика слова и языковая картина мира (синхронно-диахронический аспект) // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2014, № 1 (1), с. 437–441 [http://www.unn.ru/pages-e-library/vestnik/19931778_2014_-_1-1\(1\)_unicode/67.pdf](http://www.unn.ru/pages-e-library/vestnik/19931778_2014_-_1-1(1)_unicode/67.pdf); Шумилова А.А. Синонимия как один из механизмов реализации языковой картины мира // Картина мира: язык, литература, культура: Сборник научных статей / Отв. ред. М.Г. Шкуропацкая. –Бийск: РИО БПГУ им. В. М. Шукшина, 2005; с.235-241.

³ Ю.А. Рылов О семантических доминантах в языковой картине мира: На материале итальянского и русского языков // Вестник ВГУ. Серия Гуманитарные науки. 2003. №1, с.80-94 http://www.ebiblioteka.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/hum/2003-01/hum0301_08.pdf.

“semantik kainat”¹ müxtəlifliyini izləmək olar. Belə ki, katolik xristian koqnisiya modeli və davranışının İslamın aşladığı dil mənzərəsindən fərqliliyini bu anlayış daxilindəki sinonim-antonim blokları əsasında izləmək mümkündür. Belə ki, italyan dilində 10 Tanrı qadağaları (Dieci comandamenti) ən böyük günahlar sırasında dəyərləndirildiyi və müvafiq sinonim, antonim kompleksləri formalaşdırdığı halda², Azərbaycan dilindəki həmin konseptə daxil olan sinonim-antonim cərgələri fərqli mahiyyət kəsb edirlər (məsələn, haram – halal və s.). Bu baxımdan, Azərbaycan və italyan dillərinin semantik söz qruplarının müqayisəli tədqiqi təkcə hər iki dilin leksik-semantik səviyyələrinin öyrənilməsi baxımından deyil, bu dillərin daşıyıcılarının şüurundakı dil mənzərəsinin müqayisəli araşdırılması baxımından da mühüm aktuallığa malikdir.

Məlumdur ki, semasiologiya “Avropa dilçilik ənənələrinə görə leksik semantikanı tədqiq edən dilçilik şöbəsi” sayılır və bir çox halda semantika istilahı ilə terminoloji paralellik, dublet mahiyyətində nəzərdən keçirilir. D.N.Şmelyov qeyd edir ki, “söz müəyyən leksik-semantik paradigmanın üzvü kimi, dəqiq desək, bu və ya digər semantik göstərici əsasında birləşən sözlərin paradigmalarının tərkibi kimi nəzərdən keçirilə bilər”³. Yəni, eyni bir leksem omonimik, sinonimik və antonimik paradigmaların tərkib hissəsi kimi çıxış edə bilər. Bu isə semantik söz qruplarının tədqiqini bu və ya digər dilin semantik paradigmalarının özünəməxsusluqlarının öyrənilməsi baxımından aktual və olduqca maraqlı edir.

Azərbaycan dilçiliyində semantik söz qruplarının fərqli aspektlərinin tədqiqinə dair S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, H.Həsənov, M.Adilov, Z.Verdiyeva, Z.Ağayeva və başqalarının araşdırmaları, həmçinin ayrı-ayrı semantik qrupların (sinonim, antonim və ya çoxmənalı söz və omonimlərin) tədqiqinə həsr olunmuş N.Məmmədli, L.Vəzirova və başqalarının araşdırmaları mövcud olsa da, təqdim edilən dissertasiya dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq, onların italyan dilində analoqları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş elmi işdir. Eynilə demək

¹ “Hər bir dil semantik kainatdır” postulatı müasir semantika elminin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan A.Vejbitskaya-ya məxsusdur (daha ətraflı bax: A. Вежбицкая Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах // THESIS, 1993, вып. 3, - С.185-206. <http://philologos.narod.ru/ling/wierz.htm>)

² (daha ətraflı bax: Бушакова М. Н. Лексико-семантические и православно-культурные параметры концепта "Грех" в русском языке, диссер....канд.филол.наук, Краснодар, 2010, 204 с. . <http://www.disscat.com/content/leksiko-semanticheskie-i-pravoslavno-kulturnye-parametry-kontsepta-grekh-v-russkom-vazyke>)

³ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., Просвещение, 1964, 243 с.; с.103

olar ki, italyan dilçiliyində bu dilin leksik sistemi və konkret olaraq, semasiologiyası sahəsində G.Adamo, V.Valle, G.Berruto, U.Eko, G.Graffi, Z.Fabian, R. Giacomelli, S. Ambroso, G.Stefancich¹ və bir çox başqalarının dəyərli araşdırmaları mövcud olsa da, bu dilin semantik söz qruplarının Azərbaycan dili ilə müqayisəli tədqiqi təcrübəsi mövcud deyil.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə son bir neçə ildə yeni-yeni xarici dillərin tədrisi və tədqiqi işi ölkə təhsili və elminin prioritet sahələrindən sayılır. Belə ki, ölkəmizin Avropa siyasi arenasına uğurlu inteqrasiyası Azərbaycanda Avropa dillərinin, özü də aparıcı güc mərkəzləri olan dövlətlərin dillərinin sistemli tədrisi və tədqiqini aktuallaşdırır. Bu baxımdan ölkəmizdə italyan dilinin tədrisi işinə başlanılması və formalaşmaqda olan roman dilləri üzrə kadr potensialının yetişdirilməsi məqsədilə italyan dilinin leksik-semantik sisteminin nəzəri problemlərinin araşdırılması, özü də bu istiqamətli tədqiqatlarda Azərbaycan dili ilə müqayisə aparılması ölkəmizdə roman dilçiliyinin inkişaf etdirilməsi, italyan dili mütəxəssislərinin yetişdirilməsi baxımından da mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini italyan və Azərbaycan dillərində semantik söz qrupları təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti italyan və Azərbaycan dillərindəki semantik söz qruplarının: sinonimlərin, antonimlərin, çoxmənalı söz və omonimlərin tədqiqi və müqayisəli araşdırması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi italyan və Azərbaycan dillərindəki semantik söz qruplarının müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Bu məqsəddən irəli gələn vəzifələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Leksik sinonimiya hadisəsinin italyan, Azərbaycan və ümumi dilçilikdəki tədqiqi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə aydınlıq gətirmək, bu hadisənin mahiyyətini müəyyənləşdirmək, eləcə də onun oxşar korrelyasiya mü-

¹ Adamo G., Della Valle V. Le parole del lessico italiano, Carocci editore, Roma 2012, Ambroso S, Stefancich G. Parole. 10 percorsi nel lessico italiano, Bonacci editore, 2002, Bianchi V. Semantica. Dalle parole alle frasi, Carocci editore, Roma 2012, Berruto G., Cerruti M. La Linguistica. Un corso introduttivo”, Novara edizione 2011, Fábían Z., Salvi G. Società di linguistica italiana, Bulzoni, Roma 2001, Graffi G., Scalise S. Le lingue e il linguaggio, il Mulino, Bologna, 2003, Fábían Z., Salvi G. Società di linguistica italiana, Bulzoni, Roma 2001, D’Achille P. Linguistica. Italiano contemporaneo, il Mulino edizione 2006 və s.

nasibətləri ilə (məsələn: hiponimlik - hiperonimlik) fərqli cəhətlərini dəqiqləşdirmək, sinonimlərin təsnifatlandırması məsələsinə münasibət bildirmək;

- Dublet sinonimlərin (eyni köklü və müxtəlif köklü olmaq üzrə) növ bölgüsünə görə fərqlini müəyyənləşdirmək; dubletlik hadisəsinə Azərbaycan və italyan dilçiliyində mövcud münasibət fərfinə aydınlıq gətirmək;

- Üslubi sinonimlik münasibətlərini mümkün edən korrelyasiya növlərini dəyərləndirmək, evfemistik, metaforik sinonimlərin növlərə görə təhlilini aparmaq; sinonim cərgədə zaman və coğrafi koordinat fərfinə görə diaxronik və dialektoloji (geosinonimik) korrelyasiya münasibətlərinin spesifikasiyasına aydınlıq gətirmək; kontekstual sinonimiya ilə üslubi sinonimliyin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Nəzəri dilçilikdə antonimiya probleminə münasibətdəki fikir müxtəlifliyinə münasibət bildirmək; Azərbaycan və italyan dilçiliyində antonimlərin mahiyyət və növ bölgüsü məsələlərindəki fərqli yanaşmaların səbəblərini aşkara çıxarmaq, antonimlərin qradual və ekzistensial (mahiyyət) spesifikasiyasına görə məqbul təsnifatını təklif etmək;

- Antonimlərin quruluşca bölgüsünü aparmaq, tipoloji özəlliklərinə görə fərqlənən iltisacı quruluşlu Azərbaycan dilindəki və flektiv quruluşlu italyan dilindəki "morfoloji antonimlik" hadisəsinin oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirmək;

- Əsl, nisbi, kontekstual və enantiosemik antonimlərin leksik-semantik tutumunun mətn çərçivəsindəki reallaşma potensialını müəyyənləşdirmək;

- Çoxmənalılığın mahiyyət və genezisinə aydınlıq gətirmək; bu hadisənin təfəkkür təkamülü ilə bağlı cəhətlərini müəyyənləşdirmək; çoxmənalılıq hadisəsinin Azərbaycan və italyan dilçiliyindəki tədqiqində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək və çoxmənalılıq və omonimiyanın sərhədləri məsələsini təhlil etmək; çoxmənalı sözlərin yaranma yolları arasında metafora, metonimiya, sinekdoxa hadisələrinin semantik təkamüldəki rolunu müəyyənləşdirmək;

- Leksik omonimiya hadisəsinin Azərbaycan və italyan dilçiliyindəki fərqliliyini izah etmək; omonimlərin yaranma yolları arasında alınmalar, çoxmənalılığın təkamülü, həmçinin dialektlər hesabına ədəbi dilin zənginləşməsi sayəsində omonimlərin meydana gəlməsi xüsusiyyətinə aydınlıq gətirmək;

- Omonimiya ilə həmhüddud hadisələr probleminə aydınlıq gətirmək, leksik-qrammatik omonimlər məsələsinə münasibət bildirmək; omofon, omoqraf və omoformlar probleminə Azərbaycan və italyan dilçiliyindəki yanaşma müxtəlifliyinin səbəblərini açıqlamaq və bu fikir rəngarəngliyi ilə bağlı müəllif mövqeyini ortaya qoymaq və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində semantik söz qruplarının tədqiqinə dair, ayrı-ayrı semantik qrupların (sinonim, antonim və ya çoxmənalı söz və omonimlərin) tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalar mövcud olsa da, təqdim edilən dissertasiya dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq, onların italyan dilində analoqları ilə müqayisəli şəkildə araşdırmasına həsr edilmişdir. Dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində italyan dilinin semantik söz qruplarının dəyərləndirməsini təklif edən ilk araşdırmaadır. Dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq antonimlərin yeni növ bölgüsü təklif edilir. Həmçinin dissertasiya işində morfoloji antonimiya hadisəsinə fərqli yanaşma təqdim olunur. Azərbaycan dilçiliyi üçün ilk dəfə olaraq sinonimiya hadisəsinin digər növ korrelyasiya faktlarına aidlik və münasibəti müəyyənləşdirilir, enantiosemiya hadisəsinin uzual və okkazional formaları fərqləndirilir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- İtalyan dilinin semantik söz qruplarının sistemli təhlili və Azərbaycan dilindəki analoji söz qruplarının qarşılaşdırması bu dilin semasiologiyasının öyrənilməsi baxımından yeni faktlar ortaya çıxarır.

- Azərbaycan və italyan dilçiliyində sinonimiya hadisəsinə münasibət eyni deyil və sonuncuda bəzi hallarda kvazisinonimik korrelyasiya münasibətləri də sinonim hadisəsi kimi dəyərləndirilir ki, bu da real vəziyyəti əks etdirmir.

- Sinonimik münasibətlər uzual və ya okkazional səciyyə daşmasından asılı olaraq, 1) leksik-üslubi və 2) kontekstual-diskursiv qruplar çərçivəsində fərqləndirilməlidir. Leksik-üslubi sinonimlər özləri də a) leksik (ideoqrafik) və b) üslubi olmaq üzrə iki yerə bölünürlər.

- Nəzəri dilçilikdə bu sahədə fikir müxtəlifliyi olsa da, dubletlik hadisəsi sinonimiyadan kənar qalmır: o, sinonimliyin bir növüdür. Komponent eyniliyi ilə bağlı da fərqli yanaşmalar mövcud olsa da, dil reallığı dubletləri iki qrupda: 1) eyni köklü (və ya eyni komponent tərkibli) dublet sinonimlər və 2) eyni köklü olmayan dublet sinonimlər olaraq fərqləndirməyi məqsədəuyğun edir.

- Üslubi sinonimlik (*sinonimia approssimativa*) hadisəsində metaforik anlam kəsb edən və eyni siqnikatı ifadə edən leksik vahidlər, fərqli zaman və coğrafi koordinat göstəricilərinə malik olan leksemlər (arxaizm, dialektizm və ya geosinonimlər), efemistik nominasiya vahidləri və ifadələr və s. vahidlər sinonim cərgədəki konnotasiya paylanmasında iştirak edir və semantik mənanın intensivliyi və ekspressiyasına görə qraduallığı şərtləndirir.

- Kontekstual sinonimlər məlum üslubi sinonimlərlə siqnikat ortaqlığı və ya yaxınlığı baxımından bənzər olsalar da, tam okkazional xarakterə malik olurlar. Bu növ sinonimlər kontekstdən kənar da eyni korrelyativ vəzifəni icra edə bilmirlər.

- Azərbaycan dilçiliyində təklif edilən ənənəvi bölgü antonimik münasibətlərin bütün semantik tərəflərini əks etdirmir. Bu baxımdan italyan dilçiliyindəki bölgü daha məqbuldur.

- Antonimlər uzual və ya okkazional mahiyyət kəsb etməsi baxımından qeyri - kontekstual və kontekstual antonimlər olaraq fərqləndirilməlidir. Antonimlər ziddiyyət münasibətlərinin xarakterinə görə: komplementar; kontrar; vektor; konversiv antonimlərə bölünür.

- Enantiosemiya hadisəsi bəzi italyan dilçiləri tərəfindən polisemantizmin təzahür forması kimi dəyərləndirilsə də, bu növ dil faktları omonimik antonimləri təcəssüm etdirir.

- Həm Azərbaycan, həm də italyan dilində çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsində metafora, metonimiya və sinekdoxa hadisələri müstəsna rol oynayır.

- Həm Azərbaycan, həm də italyan dillərində çoxmənalı sözlər omonimlərin yaranması üçün mühüm baza rolunda çıxış edir. Dilin daxili imkanları hesabına omonimlərin formalaşmasında dialekt rəngarəngliyi faktorunu önəmli rol oynayır. İtalyan dilinin dialekt pərakəndəliyi Azərbaycan dilindən əsaslı şəkildə seçildiyi üçün bu dildə geomonimlər daha kütləvi xarakterə malikdir. Omonimlərin meydana gəlməsi üçün digər önəmli mənbə alınma sözlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqim olunan dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində italyan dilinin semantik söz qruplarının araşdırılmasına həsr olunmuş ilk iş olmaqla yanaşı italyan dilindəki semantik söz qrupları ilə Azərbaycan dilindəki semantik söz qruplarının müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş ilk sistemli tədqiqat kimi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya işində əldə edilən ümumiləşdirmə və elmi nəticələr italyan dilinin leksik-semantik sisteminin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalarda, o cümlədən digər roman dillərinin müvafiq dil səviyyəsinin və konkret olaraq, semantik söz qruplarının araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqatlarda yararlı ola bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, dissertasiyada qarşılaşdırılan dil materialı və əldə olunmuş nəticələrdən ali məktəblərdə italyan və Azərbaycan dillərinin leksikologiyası və semasiologiyası üzrə kurslarda, həmçinin bu dillərin tədrisi praktikasında istifadə edilə bilər. Qarşılaşdırılan dillərdə tədqiqata cəlb edilmiş semantik söz qruplarındakı

məna dəyişmələri haqqında dəqiqləşdirmələr, sinonim cərgə uyğunluğu və s. bu qəbildən məlumatlar dəyişmələr barədə materiallar həmin dillərin leksikoqrafik mənbələrinin təkmilləşdirilməsində və ya yenidən hazırlanmasında faydalı ola bilər. Konkret olaraq, dissertasiyada təqdim edilən materiallar ikidilli tərcümə lüğətlərinin, müqayisəli sinonimlər, antonimlər və omonimlər lüğətlərinin, həmçinin ikidilli izahlı lüğətlərin tərtibində yararlı ola bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları 3 respublika və beynəlxalq səviyyəli konfransda məruzə edilmişdir. Bundan əlavə, respublikada və xarici elmi nəşrlərdə dissertasiyanın əsas məzmununu tam şəkildə əhatə edən 7 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, onun işlənmə dərəcəsi, aprobeiasyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

“**İtalyan və Azərbaycan dillərində leksik sinonimiya**” adlanan I fəslin “**Sinonimlər və onların oxşar dil hadisələri ilə fərqi barədə**” bölümündə qeyd edilir ki, bəzi dilçilər, o cümlədən G.O.Vinokur «dil vasitələrinin sinonimliyi adlandırılan hadisəyə linqvistik abstraksiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmayıb, faktiki olaraq, tarixən mövcud olan canlı və real dildən çıxış edilsə, onun *sadəcə olaraq, f i k s i y a olduğunu*» iddia etmişdir¹. İtalyan dilçiliyində G.Adamo, V.Valle G.O. Vinokura yaxın mövqe nümayiş etdirmiş olsalar da, onun qəti inkarçı yanaşmasını bölüşməmişlər. Lakin araşdırmalarımız sinonimiyanın real dil hadisəsini təcəssüm etdirdiyini və onun elmi fiksiya, uydurma kimi təqdim edilməsinin yanlışlığını ortaya qoyur. Əsl və kvazisinonim korrelyasiyalar haqqında və ya hiperonim – hiponim münasibətləri ilə bağlı təhlillərimiz onu deməyə əsas verir ki, bəzi tədqiqatçılar (məs: G.Berruto) sinonimiya və hiperonim – hiponim münasibətləri arasında müəyyən paralelliklər görsələr də, bu korrelyasiya faktları eyniyyətdən uzaqdır. Məs: “*pera*”- “*frutto*”, (*armud-*

¹ Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с.194

meyvə); “*rosa*”-“*fiore*”(qizilgül-gül). “**Sinonimlərin təsnifatlandırılması məsələsinə dair**” yarım fəsil çərçivəsindəki təhlillərimiz onu müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir ki, İtalyan dilçiliyində təqdim edilən müvafiq bölgülər, zənnimizcə, təhlil obyektini dolğun əksətdirmə və təfəssilatlı analizi baxımından, Rus-sovet dilçiliyindəki və həmin dilçilik ənənəsinin təsiri ilə formalaşmış Azərbaycan dilçiliyindəki təhlil və qruplaşdırma konkretliyi və təfəssilatlılığından əsaslı dərəcədə geri qalır. Belə ki, İtalyan dilçiləri daha çox “*mütləq sinonim*”, “*tam sinonim*”¹ və ya “*əsl sinonim*”², “*mükəmməl sinonimlər*” (*sinonimi perfetti*)³ adlandırdıqları korrelyasiya faktları ilə “*təxmini, nisbi sinonimlər*” kimi səciyyəyəndirdikləri korrelyasiya faktlarından fərqləndirməklə kifayətlənirlər. Rus-sovet və Azərbaycan dilçiliyi üçün isə ilkin mərhələdə 1) *əsl* (və ya *leksik*) və *üslubi* və ya 2) *əsl* – *üslubi* – *kontekstual* sinonimlərin fərqləndirilməsi xarakterikdir. Düşünürük ki, leksik sinonimlərin “*əsl* **sinonimlər**” (əsl sinonimlər) kimi səciyyəyəndirilməsini bir o qədər də uğurlu ifadə tərzii deyil. Belə ki, bu istilahın tətbiqi avtomatik olaraq, üslubi sinonimləri qeyri-əsl (*düzəltmə, süni yaradılma, okkazial*) sinonimlər sırasına salır. Bu isə müvəqqətilik və təsadüfilik kimi xüsusiyyətlərə malik olmaq baxımından, kontekstual sinonimlərə uyğun gələn səciyyəyəndirmədir. Sinonim cərgə daxilində, yəni, sinonimlərin semantik qradasiya və funksional işləklilik baxımından sıralanmasında yer alan eyni və ya oxşar mənalı sözlər, ilk olaraq, 1) **leksik-üslubi** və 2) **kontekstual-diskursiv** sinonimlər fərqləndirilməlidir. Zənnimizcə, **leksik-üslubi sinonimlər** də 1) **leksik (ideoqrafik)** və 2) **üslubi** olmaq üzrə iki yerə bölünməsi də məqsədəmüvafiqdir. Leksik sinonimlərin 1) **dublet** və 2) **qeyri-dublet sinonimlərə** bölünməsindən çıxış edərək, sonuncuları (*qeyri-dublet leksik sinonimləri*) a) **funksional mövqeyi sabitləşmiş** və b) **funksional mövqeyi sabitləşməmiş** olmaq üzrə iki yerə bölürük. Dublet olmayan funksional mövqeyi sabitləşmiş sinonimlərin cərgəsində dominant sinonimin işlənmə dairəsi öz genişliyi ilə xüsusilə seçilir. Məsələn, klassikləşmiş “*ürək*”-“*könül*”-“*qəlb*”. İtalyan dilində “*faccia*”-“*viso*”-“*volto*” sinonim cərgəsində də analogi vəziyyət müşahidə edilməkdədir. Funksional mövqeyi sabitləşməmiş qeyri-dublet sinonimlərin cərgəsində isə dominant sinonimin funksional

¹ Adamo G., Della Valle V. Le parole del lessico italiano, Carocci editore, Roma 2012, s.56.

² Berruto G. La linguistica, Un Corso introduttivo, Novara Edizione, 2011, s.201.

³ Patota G. Parola per parola, Garzanti linguistica, Novara edizione 2006, s. 26.

dominantlığı mütləq mövqeyə malik deyil. Yəni, dominant sinonimin dominantlığı bir növ şərti xarakter daşıyır, mütləq xarakter kəsb etmir. Məs: “*təbii*”- “*həqiqi*”- “*əsil*”-“*natural*”, italyan dilində isə: “*bello*”- “*grazioso*”-“*attraente*”. Dublet sinonimlərin özlərini də aşağıdakı şəkildə fərqləndirmək olar.1) **eyni köklü** (və ya **eyni komponent tərkibli**) **dublet sinonimlər** və 2) **eyni köklü olmayan dublet sinonimlər**. Məs: “*dilçilik*”- “*dilşünaslıq*”, “*vəbal*” və “*babal*”, italyan dilində də həmçinin : “*abbordaggio*”- “*abbordo*”, “*apparenza*”- “*appariscenza*”, “*oggiorno*”-“*oggi di*”. Eyni köklü olmayan dublet sinonimlər də, öz növbəsində, aşağıdakı qruplar çərçivəsində fərqləndirilə bilər: 1) eyni dillən materialı hesabına dublet sinonimlik, 2) alınma sözlər hesabına dublet sinonimlik. Məsələn, Azərbaycan dilində “*səksən*” – “*həştad*”, “*dilçilik*” – “*lingvistik*” və s. italyan dilində “*papillon*”-“*farfallino*”-“*cravattino*”; “*lapsus*”(latin dilindən)-“*errore*”. Dubletlik hadisəsinə münasibətə gəlincə, Azərbaycan və italyan dilçiləri arasında fərqli yanaşmalar var. L.Galdi ona diqqət çəkir ki, dil sistemi dubletlərdən azad olma tendensiyasını ortaya qoyduğu üçün müxtəlif vaxtlarda italyan dilinə daxil olan və mövcud sinonimlərlə dubletlik təşkil edən sözlər zamanla öz aktuallığını itirə bilirlər ¹. Sinonimlərə, xüsusən də dubletlərə müraciətin məqsədəmüvafiqliyini əsaslandırmağa çalışan G. Patota² onu da qeyd edir ki, italyan dilində isim felin sonundakı əvəzliliklə müəyyən edilə bildiyi üçün tez-tez təkrarlanan sözün ixtisar edilməsi mümkündür. Dubletliyin timsalında “dildə müəyyən anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınmasına” diqqət çəkən A.Qurbanov “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini *mənfi hal* hesab edilməli” olduğunu vurğulayır ³. Dubletlərin sinonimlərə aidliyi məsələsində mövqeyimiz N.M.Şanskinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Adı çəkilən qrup sözləri “mütləq sinonim və ya leksik dublet” adlandıran dilçi “onların dildə mövcudluğuna dilin inkişafı haqq qazandırmış olduğunu və dubletlərin özləri ilə keçici, müvəqqəti hadisə təcəssüm etdirdiyini” bildirmişdir⁴. Zənn edirik ki, “zamanla mütləq sinonimlər (və ya leksik dubletlər) dildən yox olmadıqları təqdirdə diferensiasiya uğrayır; semantik, üslubi, funksionallıq baxımından fərqlənərək sözün əsl mənasında nisbi sinonim-

¹ Galdi L. Introduzione alla stilistica italiana, Patron Editore, Bologna 1984, s.109.

² Patota G. Parola per parola, Garzanti linguistica, Novara edizione 2006, s.29.

³ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik., I cild, Bakı : Nurlan, 2004, s.219.

⁴ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка, М.:Просвещение, 1972, s.56

lərə çevrilirlər”. “**Üslubi sinonimlər**” adlanan yarımfəsildə üslubi sinonimlərdə ekspressiyanın qraduallığı araşdırılır. Qeyd edilir ki, sinonimik cərgədə konnotasiyanın paylanması **ekspressiv-emossional faktor** müstəsna rol oynayır. Məsələn, *sevmək – xoşlanmaq – eşqə (eşq oduna) düşmək – eşqinə yanmaq – eşqə giriftar olmaq – vurulmaq – istəmək – divanə olmaq – aşiq olmaq* və s. İtalyan dilində: “*paura*” (qorxu) - “*apprensione*”, “*timore*”, “*paura*”, “*spavento*”, “*terrore*” sinonim cərgələrində qraduallıq göz qabağındadır. Efvemistik sinonimlərin təhlili isə onu deməyə imkan verir ki, 1. erkən dönmə əhatə edən primitiv inanc və təsəvvürlər sayəsində meydana gələn evfemizmlərlə sinonimlik (*börü-canavar-qurd*); 2. etik - əxlaqi normaların tələbi ilə, dini öngörüşlərin təhriki ilə meydana gələn evfemizmlərlə sinonimlik, 2 a) etik - əxlaqi (*uşaqların anası – həyat yoldaşının xanımı-arvad-zövcə*) “*senza cuore*” ((ürəksiz)daşurək) – “*cattivo*”(pis), 2 b) dini (Allah – Yaradan, Göydəki kişi, Dio-Creatore, Signore, Padreterno); 3. hüquqi – siyasi və sosial şərtlənmə səbəbilə meydana gələn evfemizmlərlə sinonimlik fərqləndirilməlidir (*zənci-qaradərili-afroamerikan-afrikalı*). “*negro*” - “*nero*”, “*persecuzione*” - “*ostilita*”, “*minoranza*” - “*opposizione*”; Sosial evfemizm: “*facchino*” - “*portabagagli*” (*hambal-yükdaşıyan*). Metaforik sinonimlərə gəlincə, Azərbaycan dilində (*insan haqqında*) “*hiyləgər*” sözünün sinonimi kimi “*tülkü*” sözünün, “*qanmaz*” sözlərinin sinonimi kimi “*eşşək*”, “*cəsərətli*”, “*igid*” sözlərinin sinonimi kimi isə “*qoç*” sözünün asanlıqla işlədilə bildiyini müşahidə etmək olar. İtalyan dilində analoji vəziyyəti “*un ciuca*” – “*un caparbio*” (*eşşək – tərslər*), “*ghiro*” (*süleysün*) – “*dormiglione*” (*yatağan adam*); “*oca*” (*qaz*) – “*stupida*” (*səfeh*); “*farfalla*” (*kəpənək*) – “*incostante*” (*yelbeyin*); “*coniglio*” (*dovşan*)- “*vigliacco*” (*qorxaq, ağciyər*); “*scoiattolo*” (*dələ*)- “*agile*” (*diribaş*); “*chiodo*” (*mismar*) – “*magro*” (*arıq*) sinonim cütlüklərində izləmək olar. Azərbaycan və italyan dillərində mezonimiya səciyyəli Azərbaycan – *Odlar Yurdu*, Bakı – *Küləklər şəhəri*, Roma – *Città eterna* (*Əbədi şəhər*), *Yuventus* – *Vecchia signora* (*Qoca Senyora*) və s. sinonimlik faktları da yer alır. İtalyan tədqiqatçılar üslubi sinonimlər arasında geosinonimlərin (dialektoloji) tədqiqinə xüsusi diqqət yetirirlər ki, bu da Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, italyan ədəbi dili ilə dialektləri arasında daha böyük fərqlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Həm Azərbaycan, həm də italyan dillərində diaxronik sinonimlər fərqləndirilir: “*Bosco*” – “*selva*” – “*foresta*”; “*təyyarə*” - “*aeroplan*”, “*vertolyot*” - “*helikopter*”.

Geosinonimlərə gəlincə, Azərbaycan dilçiliyində işlədilməyən bu terminin yalnız italyan dilçiliyinə aiddir. İtalyan dilinin dialekt pərakəndəliyi

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq daha geniş şaxəli olduğundan burada coğrafi fərqi istinad edən sinonimiya halları daha üstünlük təşkil edir (**geo** – *göğrafiyaya aid*, **sinonim**). Məs: “*ombrello*”- “*çətir*” sözü Piemonte regionunda daha çox “*parapioggia*” sinonimi ilə əvəzlənir. Florensiya (Toskana) ləhcəsi artıq əvvəlki qədər nüfuzə malik olmadığından, “*giocattolo*”-“*oyuncaq*” (venesiya mənşəli) sözü “*balocco*” (Toskana mənşəli) sözünü üstələyərək standart dilə daxil olmuş, öz növbəsində “*pupazzo*”-“*kukla*” (Roma mənşəli) isə “*fantoccio*” (Toskana mənşəli) sözü istifadədən çıxarmışdır. Dissertasiyanın “**Kontekstual sinonimlər**” adlı yarımfəslində hər iki dildə üslubi və kontekstual sinonimləri fərqləndirən xüsusiyyətlərin təhlilinə geniş yer verilmişdir. Üslubi sinonimlər işarələdiyi anlayışı ilkin nominant (sinonim cərgə dominantı) qədər aydın və hərtərəfli izah etməsə də, onun müvafiq lüğəvi mənası konkret kontekstə bağlanmayıb. Kontekstual sinonimlər isə, adından da aydın şəkildə bəlli olduğu kimi, aid edildiyi mətnin diktəsi ilə sinonim yaxınlaşma nümayiş etdirirlər, kontekstdən kənar da isə onların lüğəvi mənası sinonimiya hadisəni təsbit etməyə imkan vermir.

“**İtalyan və Azərbaycan dillərində antonimlər**” adlı II Fəslinin “**Nəzəri dilçilikdə antonimiya problemi**” başlıqlı bölümündə “*Ümumi və Azərbaycan dilçiliyində antonimlərin mahiyyəti və növ bölgüsü*” təhlil edilmiş və məlum olmuşdur ki, istər sovet, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi sayılan antonim təsnifatlandırılması bu söz qruplarının daxili rəngarəngliyini dolğunluğu ilə açıqlamır. Zamanla Qərb dilçiliyindəki kontrar, kontradiktor, konversiv, vektor antonim bölgüsü rus dilçiliyi tərəfindən mənimsənilsə də, Azərbaycan dilçiliyində yeni yanaşma standartları tətbiq edilməmişdir. “*İtalyan dilçiliyində antonimlərin mahiyyət və növü probleminin qoyuluşu barədə*” araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bundan fərqli olaraq, italyan dilçiliyində qeyd edilən növ antonimlərin spesifikasiyasına görə qarşılaşdırılıb fərqləndirilməsi, demək olar ki, norma halını daşıyır. “**Antonimlərin qradual və ekzestensial (mahiyyət) fərqliliyinə görə təsnifi məsələsi**” adlı bölümə qeyd edilir ki, son dövr araşdırmalarda qəbul edilmiş təhlil yanaşmasına görə: 1) *kontrar*; 2) *kontradiktor*; 3) *vektor*; 4) *konversiv* və 5) *enantiosemik* antonimlər fərqləndirilir. Lakin həmin mərhələyə qədər, *qeyri* – *kontekstual* və *kontekstual* antonimlərin fərqləndirilməsinin məqsədəuyğun olduğunu düşünürük. Zənnimizcə, tam (və ya digər adları ilə *əsl* və ya *mütləq* adlandırılan antonimləri ziddiyyət münasibətlərinin xarakterinə görə 1) **komplementar**; 2) **kontrar** ; 3) **vektor** 4) **konversiv** antonimlərə bölünməsi də məqsədəmüvafiqdir.

Kontradiktor və ya digər adı ilə **komplementar** antonimlər bir-birini istisna edən vəziyyət və substansiyaları əhatə edir. Məs.: “xeyir” – “şər”, “evli” – “subay”, “xəstə” – “sağlam” və s.; “morto” (ölü)- “vivo” (canlı); “aperto”(açıq)- “chiuso” (bağlı); “sposato” (evli) – “scapolo” (subay) və s.

Kontrar antonimlər müəyyən qradual fərqləndirməyə malik olan antonimləri əhatə edir. Məs: “cavan” – (orta yaşlı) – “qoca”, “böyük” – (orta) – “balaca”, “gözəl” – (normal / adi) – “kifir” / “eybəcər”, “yüngül” – (orta çəkili/adi/normal) – “ağır”, və s. ; “grasso” (kök)- “magro” (arıq)- antonimləri arasında “grassoletto” (bir az dolu)- “magrolino” (arıq, sısqə) kimi mənalar mövcud ola bilər.

Vektor antonimlər hərəkətin istiqamətinə görə fərqləndirməni əks etdirir. Məs: “daxil olmaq” – “xaric olmaq”; “iscriversi”-“licenziarsi”, “entrare”- “uscire”.

Konversiv antonimlər müəyyən situasiya, hadisə, hərəkət və digər vəziyyətlə bağlı qarşılaşdırmanı ehtiva edir. Məs: “alıcı” – “satıcı”, “venditore”- “compratore” antonimləri ticarət prosesinin tərəfləri kimi çıxış edir. Bu fəslin “**Morfoloji antonimlər probleminə dair**” başlıqlı yarım-fəslində bu semantik söz qrupunun tipoloji fərqli dillərdəki qarşılaşdırmasında problem yaradan xüsusi növündən – “affiksəl antonimlər”dən də bəhs edilmiş, həmin növ semantik korrelyasiya faktlarının əsl antonimliyə aidlik məsələsində Azərbaycan və italyan dilçiliyinin mövqeləri qarşılaşdırılmış, problemə münasibət bildirilmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində prefiksəl söz yaradıcılığının aktivliyi ilə seçilməməsi və həmin derivativ elementlərin digər dildən alınması faktı məsələni fərqli müstəviyə keçirir. Əslində, prefikslər Azərbaycan dilində “eyni köklü antonimlər” bölgüsünün tətbiqinin qarşısını alan başlıca faktor hesab edilə bilməzlər. Bu mənada biz, italyan dilində əsl antonimlər kimi qəbul edilən “morale” - “amorale”, “lecito”-“illecito”, “probabile”-“improbabile”, “razionale”-“irrazionale”, “fortunato”- “sfortunato”, “onestà” – “disonestà” tipli antonimlərin dilimizdəki “dürüst” – “nadürüst”, “təmiz” – “natəmiz” və s. bu kimi analoqlarının antonimliyi ilə bağlı fərqli mövqeyə maliklik. Zənnimizcə, həmin cütülüklər mahiyyət etibarilə antonim səciyyəsi daşıyır. Lakin həm şəkilçə, həm də mənaca tam fərqlənən leksik antonimlərlə yekcins təbiətli olmadığından, onlar ayrıca qrup daxilində –“morfoloji antonimlər” kimi nəzərdən keçirilməlidir.

II Fəslin “**Enantiosemiya**” adlanan bölümündə “affittare” (həm “dare in affitto”- “kirayə vermək”, həm də “prendere in affitto”- “kirayə götürmək” mənasında işləyə bilər), “borclu” (həm “borc verən”, həm də “borc alan”

mənasında işlənə bilər) və s. bu kimi faktlar təhlil edilir. Eyni bir söz daxilində zidd mənalara ifadəsinə xidmət edən bu növ leksik vahidlərin iki növü fərqləndirilmişdir: 1) *kontekstdən asılı olmayaraq, zidd mənalara əks etdirə bilən “sözdaxili antonimiya”* hallarını *ingerent enantiosemiya*, 2) yalnız situasiya, mətn, kontekst çərçivəsində reallaşan *“sözdaxili antonimiya”*nı isə *adgerent enantiosemiya* faktları kimi səciyyətləndirmək olar.

Azərbaycan dilində *ingerent enantiosemiya* “*yaman*”, “*borclu*”, “*keçinmək*” və s. sözləri misal gətirmək olar. *Bu gün dünyada onlarla ölkə var ki, Qərb fondlarının yardımı ilə bir təhər keçinir*¹; *Bu hadisədən altı il sonra, yəni 1759-cu ilin 14 aprelində Handel Londonda keçinir*². **Borclu borclunun sağlığını istər** (Atalar məsəli); **Borclu vergi ödəyicilərinin əmlakı siyahıya alınmışdır**³

İtalyan dilində *enantiosemiya* faktlarına gəlincə, bu kimi faktlar italyan dilinin üslubiyatını araşdırmış dilçilərin xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Konkret olaraq, L.Galdi situativ *enantiosemiya* faktlarına dair geniş işlənmə dairəsinə malik olan bir çox nümunələri qeyd etmişdir. Dilçi yazır: **“Bravo, bravo! Continua cosi”** – “*əhsən, əhsən! Belə də davam et*” cümləsində əslində ironik məna hiss olunur və “*fai malissimo, smettiti*” – “*çox pis hərəkətdir, bəsd*” demək istəyir⁴. Başqa sözlə desək, burada **bravo** “*afərin, əhsən*” sözü öz ilkin semantikasında deyil, kinayəli interpretasiyada işlədilmişdir.

“İtalyan və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlər və omonimlər” adlanan III Fəslin “*Çoxmənalılıq nədir və ya çoxmənalılığın genezisindədir*” bölümü çərçivəsindəki təhlillərimiz onu deməyə əsas verir ki, çoxmənalılığın yaranma tarixini insanın ad-predmet əlaqəsinə inancının aradan qalması ilə əlaqələndirmək olar. Bu şəraitdə siqniyfikatın digər siqniyfikat “*tərəməsi*” mümkün olmuşdur. “İtalyan dilçiliyində çoxmənalı söz problemi”nin təhlilinə həsr olunmuş bölümə qeyd edilir ki, bu dilin tədqiqatçıları polisemiyanın yaranma səbəb və şəraitinin öyrənilməsi işi ilə də yaxından məşğul olmuşlar. Azərbaycanlı həmkarlarından fərqli olaraq, italyan dilçilər polisemiyanın qənaət prinsipinin fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirməyi, çoxmənalı sözlər sırasında *enantiosemiya* hadisəsini nəzərdən keçirməyi məqbul sayırlar. “*Çoxmənalılığın müəyyənləşdirilməsi prinsiplərinə dair və ya çoxmənalılıqla omonimiyanın sərhədləri haqqında*” təhlillərimiz onu deməyə əsas verir ki, çoxmənalı söz və omonimlərin sərhədi məsələsində də italyan tədqiqatçıların yanaşması daha fərqli və bizə görə, bəzi məqamlarda bir qədər qeyri-adekvatdır. Məsələn, S. Ambrosio və G.Stefancich

¹ <http://rst.az/2011/06/page/20?calendar=2013-02>

² az.wikipedia.org/wiki/Georq_Fridrix_Hendel 4

³ <http://vn.taxes.gov.az/>

⁴ Galdi L. *Introduzione alla stilistica italiana*, Patron Editore, Bologna 1984, p.121.

müxtəlif etimoloji kökə aid olan bəzi sözlərin də sırf təsadüfi olaraq eyni fonoloji quruluşa malik olmaqla polisemantik ola bildiyini qeyd edir və buna misal olaraq 1.“*mandarino*” (Çin əyanı), 2.“*mandarino*”-*naringi/mandarin*” sözlərini nəzərdən keçirirlər ki, əslində bu leksik vahidlər birmənalı şəkildə omonimlər olaraq dəyərləndirilməlidir. “*Azərbaycan və italyan dillərində çoxmənalı sözlərin yaranma yolları*”na gəlincə hər iki dil üçün metafora (*burun, qol, buon, arco*), metonimiya (*salon, bandiera*), sinekdoxa (*aş, manzo, vela*) əsasında məcazlaşmanı qeyd etmək olar. “*Omonimlər və onların yaranma yolları*” adlı bölmədə Azərbaycan və italyan dillərində omonimlərin yaranma üsulları sırasında alınma amilinin xüsusi rol oynadığı qeyd edilir. Məs: *Bar* (fars) *klas*. Yüklük, ağırlıq; *Bar* (yunan) *meteorologiyada təzyiqlə vahidi olub, 1 mln. Dinanın (dn.) 1 cm² təzyiqinə bərabərdir*; *Bar* (ing) *ayaq üstə duraraq yemək yeyilən, ya içki içilən kiçik yeməxana, qalyanaltı*; *Bar* (frans.) *coğr.* Suyun gətirdiyi qumlardan çay ağzında əmələ gələn dayaz yer; *Bar* (ing) qazma maşınlarında çapmaq üçün diş; *Bar* (*məhəlli söz*) Çörəkdə və xörəkdə əmələ gələn ağ rəngli, çox xırda göbələkciklər, kif¹.

İtalyan dilinə gəlincə bu dildə alınmalardan *ticket* sözü “*bilet*”, “*endirim*” və “*talon*” mənalarında omonimləşmişdir. Onu da qeyd etmək ki, alınmalar hesabına omonimləşmə hadisəsi çərçivəsində “təkrar alınma” hadisəsi fərqləndirilməlidir. “Təkrar alınma” zamanı mənbə dildə polisemantem olan söz dilə yeni məna çalarında omonim kimi daxil olur. Məs., Azərbaycan dilindəki italyan mənşəli “*qalereya*” (*dəhliz*) – “*qalereya*” (*sərgi salonu*), “*banket*” (*mühəccər*) – “*banket*” (*ziyafət*) və s. bu kimi omonim cütliklərini məhz “təkrar alınma” statusunda dəyərləndirmək olar.

“*Çoxmənalılıqdan törəyən omonimlər*”in təhlili onu deməyə imkan verir ki, hər iki dildə polisemiyanın son həddində reallaşmış semantik şaxələnmənin nəticəsi olan omonimlər mövcuddur. Məs: “*badalaq*”, “*vite*”. “*Dilaektlər sayəsində omonimiyanın yaranma halları*”nın araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, italyan dilinin dialektik atlasının həddən artıq rəngarəngliyi burada da təsirsiz ötürülməmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu dildə dialekt pərakəndəliyinin “fəsad”ı kimi meydana çıxan omonimləşmə hallarının sayı daha çoxdur. Məs: “*lea*” (Piemont əyalətində) “*prospekt*” – “*lea*” (Venesiyada) “*palçıq*”;

¹ Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti (tərtib edən: H.Həsənov), Bakı: Şərq-Qərb, 2007; s.64

“*intruppare*” (Romada) “*toqquşmaq*”- “*intruppare*” (standart/ədəbi italyan dilində) *siraya salmaq*”¹

“**Omonimiya ilə həmhüdüdü hadisələr**”in təhlilinə həsr olunmuş bölmədə qeyd edilir ki, bir çox semasioloji problemlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də italyan dilçilərinin bir qədər fərqli yanaşma nümayiş etdirdiklərini görmək olar. Məs., G.Berruto və M.Cerruti, G.Graffi və S. Scalisi omoformları əsl omonimlərlə bir müstəvidə dəyərləndirirlər. Əsl omonimlərdən bəhs edən dilçilər bu kontekstdə “*vite*”- *üzüm tağı*-“*vite*”-*vint, spesso*” (*qatı, sıx*) – “*spesso*” (*tez-tez*); “*scoppiare*” (*partlamaq*)- “*scoppiare*” (*ayırmaq*) kimi nümunələrlə yanaşı, *letto*” (*çarpayı*)- “*letto*” (*oxumaq felinin keçmiş zaman forması*) korrelyasiya faktını qeyd etmişlər. İtalyan dilçiləri hətta omonimiya ilə həmhüdüdü hadisələr arasında kəskin sədd çəkməkdə çətinlik çəkmişlər.

“Şəkil və mənacə söz qrupları” (italyan və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) mövzulu dissertasiya işi üzərində araşdırmalar əsasında əldə olunan nəticələr dissertasiyanın “*Nəticə*” bölməsində ümumiləşdirilmişdir:

1. Dilçilik ədəbiyyatlarında bəzi müəlliflər tərəfindən səsləndirilən və sinonimiya hadisəsinin bir linqvistik fiksiya olmasını iddia edən yanaşma dil reallığını əks etdirmir.

2. Sinonimiya hadisəsi elə növ korrelyasiya münasibətlərini əks etdirir ki, burada *meronim* (// *partonim*) və *holonim* münasibətlərində olduğu kimi anlayış tamamlanması və *hiponim* və *hiperonim* münasibətlərində olduğu kimi növ – altnöv qarşılaşdırması deyil, məna eyniyyəti və ya yaxınlığı yer alır

3. Sinonim cərgə daxilində, yəni, sinonimlərin semantik qradasiya və funksional işləklilik baxımından sıralanmasında yer alan eyni və ya oxşar mənalı sözlər, ilk olaraq, 1) **leksik-üslubi** və 2) **kontekstual-diskursiv** sinonimlər fərqləndirilməlidir. **Leksik-üslubi sinonimlər** özləri də 1) **leksik (ideoqrafik)** və 2) **üslubi** olmaq üzrə iki yerə bölünürlər. Dubletlərin əsl sinonimik münasibətləri əks etdirməməsi ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında olan fikirlər real dil vəziyyətini əks etdirmir və leksik sinonimlər 1) **dublet** və 2) **qeyri-dublet** sinonimlər olmaqla bölünürlər.

4. Hər iki dildə alınma sözlər sayəsində sinonim cərgə genişlənməsi prosesi müşahidə edilir. Azərbaycan dilində italyan dilindən alınmalar sayəsində meydana gələn və ya genişlənən sinonim cərgələr az deyil:

¹ D’Achille P. *Linguistica. Italiano contemporaneo*, il Mulino edizione 2006, p.66.

mozaika-şəbəkə- rəngli qurama; balkon –eyvan – seyvan; dəhliz – koridor, mağara-katakomba və s.

5. Hər iki dildə üslubi sinonimiyanın formalaşmasında metaforalar, evfemizmlər, arxaik sözlər, dialektizmlər (italyan dilçilik terminologiyasına görə: geosinonimlər) mühüm rol oynayır.

6. Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq italyan dilçiliyində antonimlərin növ bölgüsü məsələsi müasir linqvistikanın ortaya qoyduğu yeni yanaşma standartlarına yaxın tərzdə həll edilmiş və kontrar (*contrari*), kontradiktor (*contradittori*) antonimlər fərqləndirilmişdir.

7. Antonimlərin qradual və ekzestensial (mahiyət) fərqliliyinə görə təsnifinə dair təhlillər onu deməyə əsas verir ki, bu semantik söz qrupu ilk olaraq, *qeyri-kontekstual* və *kontekstual* antonimlərə bölünməlidir. Araşdırmalarımız qeyri-kontekstual və ya tam *əsl*i adlandırılan antonimlərin özlərini də ziddiyyət münasibətlərinin xarakterinə görə 1) *komplementar*; 2) *kontrar* ; 3) *vektor* 4) *konversiv* antonimlərə bölünməsinin məqsədəuyğunluğunu göstərir.

8. Kontradiktor və ya digər adı ilə komplementar antonimlər qarşılıqlı tamamlanmaya və birinin digərini istisnasına yönəlmiş antonimik münasibətləri əks etdirir: *həyat (olum)* və *ölüm*, “*morto*” (ölü)- “*vivo*” (canlı); “*aperto*” (açıq)- “*chiuso*” (bağlı); “*sposato*” (evli) – “*scapolo*” (subay) və s., kontrar antonimlikdə isə qarşılaşdırılan tərəflərin arasında mütləq şəkildə aralıq forma, keçid vəziyyətləri mövcud olur. Məs: Azərbaycan dilində “*qoca*” (orta yaşlı, cavan) – “*uşaq*”, “*ucaboylu*” – (ortaboylu) – “*bəstəboylu*” və s. İtalyan dilində: “*grasso*” (kok)-*grassoletto*(bir az dolu)-“*magro*” (arıq); “*magrolino*” (arıq, sısqa)və s. Vektor antonimlər istiqamət qarşılaşdırmasına əsaslanır: “*alt*”-“*üst*”(*sopra-sotto*), “*içəri*” – “*çölə*” (*dentro-fuori*)və s. Konversiv antonimlər müəyyən fəaliyyət, hadisə və ya vəziyyətin qarşı tərəflərini ehtiva edir: *ər-arvad* (ailədə), *alıcı-catıcı*, italyan dilində: “*marito*”- “*moglie*”, “*paziente*”- “*dottore*” və s.

9. Azərbaycan dilçiliyində (H.Həsənov və b) və eləcə də rus-sovet dilçiliyində (L.Bulaxovski və b.) antonimlər üçün fərqli köklü olması tələbi səsləndirirlirsə, italyan dilçiliyində (Paolo D’Achille və b.) fərqli yanaşma hökm sürür. İtalyan dilinin quruluş özəlliyi, habelə bir çox halda antonimik münasibətlərin fərqli köklü sözlərlə qurulmasının qeyri-mümkünlüyü “morfoloji antonimlər”in qəbul edilməzliyi mövqeyinin yanlışlığını ortaya qoyur. Onları (*duzlu-duzsuz, yağlı-yağsız, namuslu-binamus* və s.; *felice*” – “*infelice*”, “*lecito*” – “*illecito*” və s.) qeyri-morfoloji antonimlərlə tam

eyniləşdirmək mümkün olmasa da, bu münasibətlərin antonimiyadan kənar korrelyasiya münasibətlərini əks etdirdiyini iddia etmək də yanlışlıq olardı.

10. Nisbi (kontekstual) antonimlər də kontradiktor, kontrar, konversiv, vektral korrelyasiyalı münasibətlərinə malik ola bilərlər. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Qarışqadan fil eləmək, Milçəyi fil eləmək, fare di una mosca un elefante*

11. Enantiosemiya hadisəsi bəzi hallarda dilçilik ədəbiyyatlarında omonimiya hadisəsinin tərkib hissəsi kimi təqdim edilsə də, italyan dilçiliyində ümumiyyətlə polisemiyanın bir növü kimi dəyərləndirilsə də, təhlil və qarşılaşdırmalar bu “sözdaxili antonimlik” faktlarının məhz antonimiyaya aidliyini ortaya qoyur. İstər Azərbaycan (məs: “keçinmək” “dolanmaq, yaşamaq” anlamında, həm də “ölmək, vəfat etmək” anlamında), istərsə də italyan dillərində (məs: “*affittare*” –həm *dare in affitto* “kirayə vermək”, həm də *prendere in affitto* “kirayə götürmək”) çox sayda “omonimik antonimiya” faktları müşahidə edilir. Apardığımız araşdırmalar enantiosemiyanın 1) **ingerent** (kontekstdən asılı olmayaraq, zidd mənalı əks etdirə bilən “sözdaxili antonimiya” halları, 2) **adgerent** enantiosemiya (yalnız situasiya, mətn, kontekst çərçivəsində reallaşan “sözdaxili antonimiya” növlərinə bölünməsinə təklif edən V.N.Tsolerin qruplaşdırmasının tam adekvat yanaşma olduğunu söyləməyə əsas verir.

12. İstər Azərbaycan, istərsə də italyan dilində çoxmənalılığın formalaşmasında metafora, metonimiya və sinekdoxa mühüm rol oynayır.

13. Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq, bəzi hallarda italyan dilçiləri çoxmənalılıqla omonimiya arasında sərhəddi doğru-dürüst müəyyənləşdirə bilməmiş və 1. “*mandarino*” (*Çin əyanı*), 2. “*mandarino*”-*naringi/mandarin*” sözlərini fərqli etimologiyalı polisemantem statusunda dəyərləndirmişlər ki, bu da heterogen omonimliyin yanlış yozumundan başqa bir şey deyil.

14. İstər italyan dilçiləri (G.Graffi, S. Scalisi və b.), istər Azərbaycan tədqiqatçıları (Ə.Orucov və b.) çoxmənalı söz və omonimliyin sərhəddi məsələsinin mürəkkəb problem olduğunu yekdilliklə etiraf etmişlər. İstər Azərbaycan, istərsə də italyan dilçiliyində omonimlərin yaranma yolları qismində çoxmənalılıqdan müstəqil semantikanın şaxələnməsi, alınma söz faktoru, dialekt rəngarəngliyi amili xüsusilə qeyd edilir. Tədqiqat əsasında o da məlum olmuşdur ki, italyan dili dialekt pərakəndəliliyi ilə seçildiyindən bu dildə dialektizmlərdən mənimsənilən omonimlər kütləvi hal daşıyır.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. "Azərbaycan və italyan dillərində geosinonimlər. (dialekt sözlər əsasında) Terminologiya məsələləri, Bakı-Elm, 2010, səh. 31-36.
2. "İtalyan və Azərbaycan dillərində diaxronik sinonim terminlər" - Terminologiya məsələləri №1, Bakı-Elm 2011, səh.125-129.
3. "Azərbaycan və italyan dillərində omonimlər" Filologiya məsələləri №8, "Elm və təhsil", Bakı 2011, səh. 41-46.
4. "Антонимы в итальянском и азербайджанском языках"- Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti.(Международное научно-практическая конференция, Москва, 2011,сəh. 187-195.
5. "İtalyan dilində antonimlər" - ADU, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri(konfrans), Bakı 2012, səh. 78-80.
6. "Azərbaycan dilinin semasioloji "fəza"sında italyan mənşəli omonim və çoxmənalı sözlərin mövqeyinə dair"Bakı Slavyan Universiteti, IV Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 2013, səh. 87-89.
7. "Языковая метафора как источник синонимии в Азербайджанском и итальянском языках" Ученые записки, Таврический Национальный Университет им. В. И. Вернадского ,Симфорополь 2013, с. 562-567.
8. "Antonimlərin daxili semantik ziddiyyətin növlərinə görə təsnifatlandırılması", Dilçilik Institutunun Əsərləri, AMEA 2013, səh. 71-81.
9. "İtalyan və Azərbaycan dillərinin leksik sistemində yer alan evfemizm tərkibli sinonim cərgələr haqqında" ADU, Elmi xəbərlər №3, 2014, səh. 129-136.
10. "Omonimiya ilə həmhüdüdü hadisələr", Filologiya məsələləri №5, "Elm və təhsil", Bakı, 2015, səh. 247-253.

**Группа слов по форме и значению
(на основе материалов итальянского и
азербайджанского языков)**

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация посвящена группе слов по форме и значению (на основе материалов итальянского и азербайджанского языков).

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *введении* обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, дается информация о научной новизне, теоретической и практической значимости, методах и источниках работы, а также о ее апробации и структуре.

В первой главе, которая называется «Лексическая синонимия в азербайджанском и итальянском языках» и в нижеперечисленных параграфах данной главы: «О синонимии и о схожих с ней явлениях», «О проблеме классификации синонимов», «Стилистические синонимы», «Контекстуальные синонимы» исследуются проблемы различных подходов к проблеме синонимии; различия гипоним-гиперонимных отношений от синонимичных корреляций, проблема дублетности, метафорических и эвфемистических синонимов и т.д.

Вторая глава, называется «Антонимы в азербайджанском и итальянском языках» и состоит из параграфов: «Проблема антонимии в теоретической лингвистике», «Проблема классификации антонимов, согласно их градуальным и экзистенциальным свойствам», «К проблеме «морфологических антонимов», «Энантиосемия» исследуются проблемы антонимов в сопоставляемых языках.

Третья глава, именуемая «Многозначные слова и омонимы в азербайджанском и итальянском языках», посвящена изучению следующих проблем: «Способы возникновения полисемии в азербайджанском и итальянском языках», «Омонимы и способы их возникновения», «Явления смежные с омонимией» и т.д.

В *заключении* диссертации обобщаются основные положения исследования.

**The Groups of Words according to the Form and Meaning
(on a bases materials of the Italian and Azerbaijan Languages)**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the groups of words according to the form and meaning (on a bases materials of the Italian and Azerbaijan languages).

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the theme is substantiated, the purposes and propositions of the research work are determined, the scientific novelty is informed about, the theoretical- practical significance of the research work is presented, the methods and sources of the work, as well as its aprobation and structure are dealt with.

In the first chapter entitled as “The Lexical Synonymity in the Azerbaijan and Italian Languages” and in the following sections of this chapter: “About the Synonymity and about the Phomena Similar to it”, “About the Problem of the Classification of Synonyms”, “The Stylistic Synonyms”, “The Contextual Synonyms” are studied the problems of the various approaches to the problem of synonymity; the difference of the approaches of hyponyms and hyperonyms from the synonymic corelation, the problem of dublets, metaphorical and euphemistic synonyms etc.

In the second chapter entitled «The Antonyms in the Azerbaijan and Italian Languages», in the following sections: «The Problem of Antonymity in Theoretical Linguistics”, “the Problem of the Classification of Antonyms, according to their Gradual and Existential Distinctions”, “About the Problem of “Morphological Antonyms””, “Enantiosemy” problems of antonyms are investigated in the compared languages.

In the third chapter entitled “The Polysemantic Words and Homonyms in the Azerbaijan and Italian languages” dedicated to the study of the problems “The Ways of Formation of Polysemy in the Azerbaijan and Italian languages”, “Homonyms and the Ways of their Formation”, “The Related Phenomena with Homonymy” etc.

In the conclusion of the dissertation the major results obtained during the research work are summed up.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ МАГОМЕД ГЫЗЫ БАЙРАМОВА

**ГРУППА СЛОВ ПО ФОРМЕ И ЗНАЧЕНИЮ
(на основе материалов итальянского и азербайджанского
языков)**

5704.01- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2016